

У. ІСТОРИЧНА ТОПОНІМІКА

УДК 94 (477)(075.8)

Г. М. Виноградов

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ДНІПРОВІ ПОРОГИ ЯК МІСЦЕ ЗАГИБЕЛІ КНЯЗЯ СВЯТОСЛАВА ІГОРЕВИЧА: ІСТОРИЧНІ ТА МІФОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ

Здійснено критичний аналіз літописних повідомлень про Дніпрові Пороги як місце загибелі князя Святослава Ігоревича (історичний аспект проблеми) з паралельним встановленням латентного інформаційного пласту, який містить типологічні аналогії з античними й біблійними сюжетами (міфологічний сегмент), а також сформульована гіпотеза стосовно творчого задуму літописця щодо гармонійного поєднання історичних і міфологічних складників оповіді про трагічні події 972 р.

Ключові слова: Давня Русь, Болгарське царство, Візантія, Дніпрові Пороги, князь Святослав, печенізький хан Куря, Біблія, давньоруське літописання.

Г. Н. Виноградов

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

ДНЕПРОВСКИЕ ПОРОГИ КАК МЕСТО ГИБЕЛИ КНЯЗЯ СВЯТОСЛАВА ИГОРЕВИЧА: ИСТОРИЧЕСКИЕ И МИФОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ

Осуществлен критический анализ летописных сообщений о Днепровских Порогах как месте гибели князя Святослава Игоревича (исторический аспект проблемы) с параллельным определением латентного информационного пласта, который содержит типологические аналогии с античными и библейскими сюжетами (мифологический сегмент), а также сформулирована гипотеза относительно творческого замысла летописца гармонически объединить исторические и мифологические составляющие рассказа о трагических событиях 972 г.

Ключевые слова: Древняя Русь, Болгарское царство, Византия, Днепровские Пороги, князь Святослав, печенежский хан Куря, Библия, древнерусское летописание.

G. N. Vynogradov

Oles Honchar Dnipropetrovsk National University

DNIEPER RAPIDS AS A PLACE OF DUKE SVIATOSLAV'S DEATH: THE HISTORICAL AND MYTHOLOGICAL ASPECTS OF PROBLEM

A critical analysis of chronic reports about the Dnieper Rapids as a place of duke Sviatoslav's death (a historical aspect of the problem) with a parallel determine the latent information level containing the typological analogues to ancient and bible topics (mythological segment) is realized. Besides hypothesis about harmonic combination of historical and mythological ingredients of the tragic 972 year events narration as a creative intention of the Old Rus' annalist is formed. Also the author shows the methods of the medieval Rus' intellectuals to rethink, remake, safe and use the historical information for effective active the Rus' Government system including the inner and foreign policy of the first Russian dukes: Rurik, Oleg, Igor, Sviatoslav and others. The practical using of the ancient and bible topics for geopolitical status of the Rus' among the Byzantium, the Khazar Khaganat, the Bulgarian Imperia and the Saint Romanian Imperia as a result military, trade and diplomatic policy of first Russian dukes and mind efforts of the medieval Rus' intellectuals are researched in this article.

Key words: the Medieval Rus', the Bulgarian reign, Byzantium, the Dnieper Rapids, duke Sviatoslav, pechenegian khan Kuria, the Bible, the Medieval Rus' Chronicles.

Постановка проблеми. Непересічна постать давньоруського князя Святослава Ігоревича в контексті драматичних подій внутрішньої і зовнішньої політики Русі другої половини 60-х – початку 70-х рр. X ст. є традиційно постійним фігурантом численних узагальнюючих і прикладних досліджень у царині славістичної медієвістики, балканістики, візантиністики, історії дипломатії тощо. Не залишаються байдужими до історичних проблем, прямо чи опосередковано пов'язаних зі Святославом, також текстологи (історики й філологи), а з недавніх часів – гебраїсти та інші фахівці з теологічної й світської герменевтичної інтерпретації біблійних текстів, оскільки в давньоруських літописних повідомленнях про нашого героя виявлено низку паралелей і алюзій зі Старим Заповітом; крім того, окремі паралелі з опису деяких вчинків нашого героя вдалося віднайти у Геродота і Йосипа Флавія. Тож очевидно, що як з позицій дослідницької традиції, яка тримається класичних постулатів, так і з погляду інноваційних підходів, які перебувають, так би мовити, на гіпотетично-експериментальному етапі, постать Святослава Ігоревича в сукупності з пов'язаними з його діяльністю історичними подіями залишається актуальною як об'єкт наукового пошуку.

Щодо історіографічних аспектів досліджуваної проблеми варто зазначити, що, як вже зазначалося, постать Святослава Ігоревича в максимально широкому контексті його внутрішньо- і зовнішньополітичної діяльності досить ретельно вивчена науковцями, про що переконливо свідчать як відповідні фрагменти (різного типу глибини й деталізації, в залежності від авторських уподобань і концептуальних амбіцій) класичних узагальнюючих праць із вітчизняної історії (насамперед Василя Татищева, Миколи Карамзіна, Сергія Соловйова, Василя Ключевського, Михайла Грушевського та ін.), так і численні дослідження, безпосередньо чи опосередковано присвячені проблемам становлення давньоруської держави, формуванню її зовнішньої політики в цілому і її болгарсько-візантійського вектора зокрема (П. Каришковський [10; 11], О. Корольов [12; 13], О. Назаренко [14], В. Пашуто [15], В. Ричка [17], А. Сахаров [18]. Гіпотезу щодо існування у Святослава оригінальної геополітичної доктрини висловив і автор цієї розвідки [див.: 6]). Безсумнівно, відповідні сюжети знайшли відображення в працях з дипломатичної й військової історії Візантії та Болгарського царства. Принциповими для обраної теми стали результати наукових пошуків І. Данилевського, якому не тільки вдалося виявити біблійні паралелі до літописних повідомлень про балканські кампанії Святослава та обставини його загибелі, але і обґрунтувати наукові перспективи тотального перегляду численних хибних уявлень, які склалися в історичній науці через ігнорування складної текстуальної природи літописів [8]; типологічно близькими до теоретико-методологічних позицій Ігоря Данилевського є проблеми, які розробляє останніми роками автор цих рядків [1–5; 7].

Якщо джерельна база зовнішньополітичної діяльності Святослава в силу зрозумілих причин включає, крім давньоруських, також і візантійські джерела (насамперед Лева Диякона), то повідомлення стосовно обставин загибелі князя в районі Дніпрових Порогів містяться виключно в кількох давньоруських літописах, до того ж із суттєвими розбіжностями. Втім вони зосереджені навколо кількох ключових моментів, які, власне, цікавлять нас у першу чергу, що дозволяє оминати дискусійні джерелознавчі аспекти без шкоди для досягнення сформульованої мети, яка полягає у спробі здійснити історичну реконструкцію обставин загибелі князя Святослава в районі Дніпрових Порогів навесні 972 р. на рівні інформаційних можливостей джерел, що під, так би мовити, «подієвим шаром» містять потужний додатковий пласт повідомлень, які апелюють до античних і біблійних паралелей, запропонувавши й обґрунтувавши власну гіпотезу.

Обставини повернення князя Святослава до Києва після поразки у другій балканській кампанії 971 р. і підписання принизливо-ганебного договору з Візантією належать до хрестоматійних в історичній

науці, проте таких, які і до сьогодні продовжують (і, слід вважати, завжди будуть продовжувати) супроводжуватися дискусіями з причини як фрагментарності джерельних повідомлень чи повною відсутністю в них необхідної інформації, так і з об'єктивним теоретико-методологічним поступом історичної науки, що супроводжується постійним формуванням нових дослідницьких об'єктів й удосконаленням методів виявлення, осмислення й обробки прихованих у джерелах додаткових інформаційних пластів.

Одним із показових наслідків, які ілюструють останню тезу, можуть бути результати досліджень відомого російського історика Ігоря Данилевського в царині герменевтичного аналізу тексту «Повісті временних літ» (далі – ПВЛ); ми наполягаємо на збереженні назви, максимально наближеної до автентичної церковнослов'янської мовою, адже, згідно з її особливостями перші два ключові слова «повість» і «временних» несуть додаткову інформацію, яка апелює, у першому випадку, до префікса «по-» («після», «в результаті», «як наслідок») й іменника «вість» (у сенсі «в результаті вісті (Божої)»), а у другому – до іменника «временних», тобто «тимчасових» (ця семантика збереглася в сучасній російській мові), прямо вказуючи на зрозумілі для віруючого християнина обставини, що в літописі йдеться про земну, а отже – тимчасову, проекцію «вічних» часів Царства Божого.

Очевидно, що вже перші ключові іменник і прикметник (перші два слова «се есть» можна оминати, але звернути увагу на те, що іменник «повість» вжито у множині, апелюючи, вочевидь, до чотирьох канонічних євангелій, грецький оригінал назви яких, і це для нашої теми принципово, містить, поряд із коренем «благо» чи «добро», також корінь «вість») створюють базовий алгоритм для сприйняття літописних текстів як насамперед теологічних з тільки зверху світським (в сучасному розумінні) інформаційним пластом. Але й останній необхідно тлумачити виключно як зрозумілу для людини, смертної й потенційно грішної, обмеженої в можливостях пізнання, проекцію вічних Божественних істин. Саме під таким кутом зору й необхідно ставитися до літописних повідомлень як про обставини загибелі князя Святослава, так і взагалі.

Як вже зазначалося, Ігорю Данилевському вдалося виявити кілька паралелей між літописними фрагментами, у яких йдеться про дві балканські кампанії Святослава та обставини його повернення до Русі, загибелі й кількома античними, біблійними й житійними текстами, звернувши увагу на деякі парадокси. По-перше, автор побачив протиріччя між твердженням ПВЛ під 6463 (965) р. про категоричну відмову Святослава прийняти хрещення, до чого його схилила християнка-мати княгиня Ольга (в хрещенні Олена) [Шах, 651], і повідомленням того ж літопису під 6477 (969) р., яке від імені самого князя

повідомляє, що йому «не любо ми есть жити Киевѣ, хорошо жити Переяславъци въ Дунаи, яко то есть среда земли моеи» [16, 657], а це є претензією стати на чолі правдивого світу. Але, по-друге, російський історик убаचाє в цьому протиріччі «додатковий аргумент на користь розуміння літописного тексту, який пропонується» [8, с. 162].

На підтвердження аргументу він наводить розлогу цитату з біблійної книги пророка Єзекіїля (27: 4–25; 37: 21–23), що дозволяє не тільки зв'язати Переяславець на Дунаї з легендарним Тіром (навіть більше того – з Новим Єрусалимом), але і визначити джерело літописної фрази Святослава про перспективи збагачення очоленого ним Подунав'я за рахунок привезення різноманітних товарів з різних кінців світу [8, с. 163–164]; крім того, І. Данилевському вдалося визначити фрагмент із творів Василя Нового (в «Житії» якого, крім іншого, є фраза «мати градомъ Сіонъ, Іерусалимъ», паралель якої з відомим літописним порівнянням Києва більш ніж очевидна), який, разом із літописними й біблійними текстами, дозволив об'єднати завдяки втручання Святослава в певну символічно-містичну цілісність Київ, Переяславець на Дунаї, Тір і Єрусалим.

Утім, наведені приклади (кількість яких, безперечно, можна збільшити) підводять нас безпосередньо до сформульованої мети, а саме встановлений І. Данилевським фрагмент із 2-ї книги Ездри (2: 1–19), де говориться про відомого персидського царя Куруша (більш знаного як Кір II Великий; на фарсі це ім'я означає «сонце») як визволителя євреїв із вавилонського полону, який, крім того, надав їм фінансову й організаційну допомогу на відродження Єрусалимського Храму (а, згідно з пророцтвами Ісії (44: 28; 45: 1, 5), це – виконання Кіром Волі Божої). Але нас насамперед цікавить біблійне описання багатств і володінь Кіра, яке дивним чином також схоже на згаданий вище літописний опис словами Святослава його багатих володінь на Дунаї як «центру землі» [8, с. 164–165].

Утім, чи не найближче наближеним до постаті й вчинків Святослава є відоме єврейське пророцтво, що визволителями й, що в релігійному сенсі найважливіше, виконувачами Божої Волі карателями за гріхи обов'язково мають бути язичники, яким, власне, були і Кір, і Святослав. Крім того, роль свого роду слуг архангела Михаїла, який, як відомо, в юдейській, християнській і мусульманській релігіях відповідає за Кару Божу, згідно із середньовічними християнськими уявленнями мають виконувати народи з Півенно-Східної Європи (народи Гог з країни Магог, володінь Роша з біблійних пророцтв Єзекіїля; від єврейського «Рош», що дослівно означає «голова», «початок», «володар» – грецькою «Рос» – середньовічні інтелектуали виводили назву Русь); у різні часи ця роль належала русам (до християнізації), печенігам, половцям й іншим народам регіону.

З огляду на останню тезу стає зрозумілою категорична відмова Святослава хреститися, вихованого, безсумнівно, матір'ю-християнкою в атмосфері як мінімум лояльного ставлення до цієї релігії і обізнаності з її постулатами. Проте, як на нашу думку, літописці «запрограмували» вчинки князя на виконання Промислу Божого, як раніше низку нападів русів на Константинополь, починаючи з 860 р. і протягом першої половини X ст.; численні паралелі літописних текстів з авторитетними біблійними положеннями (вже встановлені й ті, які ще будуть реконструйовані сучасними дослідниками) переконливо це доводять.

Визнаючи параллель Кіра і Святослава «досить плідною» [8, с. 165], Ігор Данилевський звертає увагу і на таку парадоксальну деталь, як позбавлення Кіра голови за наказом масагетської цариці Томіріс бл. 530 р. до н.е., що відомо за класичною оповіддю «Історії» Геродота (I, 205), яку неодноразово повторювали пізніше Страбон, Поліен, Кассіодор, Йордан та інші відомі пізньоантичні й ранньосередньовічні автори. Тобто хан Куря, за наказом якого з голови Святослава виготовили чашу, в такий спосіб перебрав на себе функцію цариці близькосхідних масагетів, народу, як вважають спеціалісти, скіфського походження, а скіфами в Середньовіччі й у ранньомодерні часи прийнято було називати, крім русів, також печенігів, половців і навіть монголів, а ледь не до XVIII ст. – кримських татар.

Утім, і літописний епізод з трагічною загибеллю князя з частиною дружини на Дніпрових Порогах навесні 972 р. містить низку нерозв'язаних і до сьогодні питань. Зокрема, чому Святослав не пристав на пропозицію свого воєводи варяга Свенельда – авторитетного й досвідченого воїна – повернутися на Русь після поразки у другій балканській кампанії напряму степами, в обхід небезпечних Порогів із розташованими в їхньому районі печенігами, особливо після голодної зимівлі в Дніпровському Пониззі?

Стає очевидною свого роду «приреченість» літописного Святослава (а літописи містять ексклюзивну інформацію про обставини загибелі князя) на виконання жертвенної ролі після виконання ним символічної ролі Кіра стосовно грішних із християнського погляду Болгарії й Візантії. Крім того, ім'я хана Курі традиційно писалося не через дифтонг на другому місці («Коуря») як має бути згідно з вимогами церковнослов'янської мови), а «Куря», а в ранніх руських літописах тією ж церковнослов'янською мовою взагалі писалося через іжицю («ѡ») на другому місці (Куря), а ця літера, запозичена з грецької, використовувалася виключно в словах грецького походження й ім'я Куря, відповідно, відсилало до похідного від імені Кіра грецького слова κύριος – «володар», «государ», а найважливіше – «Господь». Таким

чином жертва і вбивця через образ Кіра і акт позбавлення голови згідно із задумом літописця зливаються в певну містичну цілісність.

Якщо продовжити роздуми в обраному напрямі, то, поза сумнівом, можна згадати, що череп або лисина – дослівна назва пагорба Голгофа на північно-західних околицях Єрусалиму, де відбувалися страти державних злочинців і грішників проти віри, у тому числі, як відомо, і Ісуса Христа. Крім того, за хрестоматійною літописною версією Куря пив із чаші, виготовленої з черепу Святослава [16, с. 666], а це дивовижно нагадує ритуал таїнства причащення, яке символічно імітує, як відомо, Тайну Вечерю, коли апостоли (а згодом у подібний спосіб і всі християни) через хліб і вино, що містично імітують Плоть і Кров Христову, ставали частиною церкви як Тіла Господа. Втім, автор цілком усвідомлює умовність і відносну спірність запропонованих типологічних зв'язків між історичними подіями, інформація про які дійшла завдяки сумлінним середньовічним інтелектуалам, і міфологічними сюжетами біблійного походження, апелюваннями до яких насичені літописи завдяки зусиллям тих же інтелектуалів.

Висновки. Зрозуміло, що наведені асоціації потребують подальшого вивчення, але і на цьому рівні є очевидною необхідність більш активного залучення, поряд з власне історичними, насамперед лінгвістичних і теологічних напрацювань з арсеналу сучасних гуманітарних студій за умови постійного розширення теоретико-методологічного й методичного діапазону. На сьогодні не тільки у більшості медієвістів, але і у представників інших історичних напрямів, не викликає сумніву надзвичайно складна семантична багатшарова природа середньовічних наративів – носіїв основної кількості інформації про епоху, в яких були органічно поєднані реально-історичні й біблійно-міфологічні елементи, причому останні виступали для перших як зразкові в поведінковому і моральному сенсах. У такий спосіб навіть загальновідомі, хрестоматійні події як, зокрема, і розглянуті у даній розвідці починають проявляти неочікувані з погляду традиційних підходів риси і грані, розкриваючи нові дослідницькі обрії.

Бібліографічні посилання

1. **Виноградов Г. М.** Біблійне підгрунтя церковнослов'янської мови як символічної моделі всесвіту / Г. М. Виноградов // *Філософія. Культура. Життя*: [міжвуз. зб. наук. пр.] / редкол.: Капітон В. П. (гол. ред.) та ін. – Д., 2003. – Вип. 23. – С. 159–161.

2. **Виноградов Г. М.** Давньоруська державність як метанаратив / Г. М. Виноградов // *Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки*: [зб. наук. пр.] / редкол.: Колесник І. І. (відп. ред.) та ін. – 2008. – Вип. 3. – Ч. 1. – С. 106–119.

3. **Виноградов Г. М.** Конотативна природа давньоруських наративів: постановка проблеми / Г. М. Виноградов // *Вісник Дніпропетр. ун-ту. Сер. «Історія та археологія»*. – 2008. – Т. 16. – № 1/1. – С. 179–191.

4. **Виноградов Г. М.** Лінгвістична складова джерелознавчого аналізу в сучасній славистичній медієвістиці / Г. М. Виноградов // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». – Сер. «Історичні науки». – 2009. – Вип. 14. – С. 329–336.
5. **Виноградов Г. М.** Лінгвістичні складові моделювання давньоруськими книжниками витоків державності Русі / Г. М. Виноградов // Вісник Дніпропетр. ун-ту. Сер. «Історія та археологія». – 2013. – Т. 21. – № 1/1. – С. 194–202.
6. **Виноградов Г. Н.** Образование Священной Римской империи германской нации, балканская политика Византии и внешнеполитическая доктрина князя Святослава / Г. Н. Виноградов // Вопр. герм. истории: сб. науч. тр. – Д., 2002. – С. 153–163.
7. **Виноградов Г. М.** Середньовічна християнська цивілізація як богословсько-лінгвістична модель / Г. М. Виноградов // Філософія. Культура. Життя: [міжвуз. зб. наук. пр.] / редкол.: Капітон В. П. (гол. ред.) та ін. – Д., 2014. – Вип. 40. – С. 6–16.
8. **Данилевский И. Н.** Повесть временных лет: Герменевтические основы источниковедения летописных текстов / И. Н. Данилевский. – М., 2004.
9. **Карышковский П. О.** К вопросу о первоисточниках по истории походов Святослава / П. О. Карышковский // Краткие сообщения Ин-та славяноведения. – 1952. – Вып. 9. – С. 14–27.
10. **Карышковский П. О.** К истории Балканских войн Святослава / П. О. Карышковский // Византийский временник. – 1953. – Т. 7. – С. 78–94.
11. **Карышковский П. О.** О хронологии русско-византийской войны при Святославе / П. О. Карышковский // Византийский временник. – 1952. – Т. 5. – С. 56–77.
12. **Королев А. С.** История междукняжеских отношений на Руси в 40-е – 70-е годы X века / А. С. Королев. – М., 2000.
13. **Королев А. С.** Святослав / А. С. Королев. – М., 2011.
14. **Назаренко А. В.** Русь и Германия при Святославе Игоревиче / А. В. Назаренко // История СССР. – 1990. – № 2. – С. 60–74.
15. **Пашуто В. Т.** Внешняя политика Древней Руси / В. Т. Пашуто. – М., 1968.
16. Повесть временных лет // Шахматов А. А. История русского летописания / А. А. Шахматов. – СПб., 2003. – Т. 1: Повесть временных лет и древнейшие русские летописные своды. – Кн. 2: Раннее русское летописание XI – XII вв. – С. 579–974.
17. **Рычка В. М.** История Святослава: книжные контексты летописных текстов / В. М. Рычка // Восточная Европа в древности и средневековье. Автор и его источник: восприятие, отношение, интерпретация: XXI чтения памяти чл.-кор. АН СССР В. Т. Пашуто. Москва, 14 – 17 апреля 2009 г.: материалы конф. / редкол.: Е. А. Мельникова (отв. ред.) [и др.]. – М., 2009. – С. 282–287.
18. **Сахаров А. С.** Дипломатия Святослава / А. С. Сахаров. – М., 1982.

Надійшла до редколегії 03.11.2016